
Željko Tolić
STAROKRŠĆANSKA RIMSKA GROBLJA - KATAKOMBE
Early christian roman cemeteries - catacombs

UDK: 903.5:27]“652“

369.22.47:27

726.84(450Rim)(091)

Pregledni znanstveni rad

Primljeno: 10/2016.

Sažetak

Ovaj članak podijeljen je u dva dijela. U prvom dijelu autor govori o rimskim katakombama. U podnaslovima opisuje njihov postanak, nazivlje i stanje tijekom stoljeća. U drugom dijelu govori o Kalistovim katakombama, opisujući u podnaslovima njihovo otkriće i povijesno bogatstvo, osvrćući se posebno na kriptu papa, kriptu sv. Cecilije, sakramentalni kubikul i druge znamenite krip-te koje se nalaze u Kalistovim katakombama.

Ključne riječi: kršćani, katakombe ukop, groblja, pape.

UVOD

Kult mrtvih, koji u osnovi sadržava poštovanje prema tijelu pokojnika i njegovu ukopnom mjestu, ujedinjuje sve religije, unatoč tome što arheološka istraživanja u nekropolama često dokumentiraju i primjere nasilja, ograničavanja, premještanja i drugih čina kojima se kršilo to prastaro pravilo. Budući da se sljedeće godine navršava 1800 godina od izbora đakona Klaista, dugogodišnjeg čuvara i upravitelja jednog od rimskih starokršćanskih groblja, za papu Kalista I. (217.-222.), to me je ponukalo na pisanje ovoga rada. Njime, s jedne strane, želim izraziti poštovanje prema tom vjernom čuvaru i kršćanskom mučeniku te, s druge strane, iznijeti pred čitatelje uistinu sažeti povijesni presjek o rimskim podzemnim grobljima, odnosno katakombama, koje i danas privlače brojne posjetitelje, a na poseban način

hodočasnike. Razlog pisanja ovoga rad jest donekle i taj što u hrvatskoj stručnoj literaturi, koliko mi je poznato, ne postoji cjelovitiji uradak na ovu temu¹.

I. RIMSKE KATAKOMBE

Rim je grad katakomba: više od 100 km podzemne mreže, četrdesetak poznatih katakomba, barem dvadesetak hipogeja “privatnog vlasništva”, šest židovskih katakomba. Obilje tih starokršćanskih grobnih spomenika posljedica su nekoliko čimbenika: a) posebna pogodnost zemljišta; b) Rim kao najznačajnija metropola u Sredozemlju; c) rimska kršćanska zajednica, koja se zbog grobova dvojice apostolskih prvaka (Petra i Pavla) smatrala najvažnijom u kršćanskom svijetu. Katakombe su danas velikim djelom dostupne, iako su samo neke od njih otvorene za javnost.

Topografski razmještaj rimskih katakomba slijedi smjer rimskih cesta koje su polazile od rimskih zidina. Ipak, neki su se smjerovi, s obzirom na razmještaj starokršćanskih groblja, izdvajali od ostalih. Tako je, primjerice, smjer jug-istok od Rima područje najbogatije kršćanskim grobljima, posebno predio između Apijske i Ardeatinske ceste (*Via Ardeatina*), dok su Latinska cesta (*Via Latina*), dvije Salarijske ceste (*Vetus* i *Nova*) te Aurelijska cesta (*Via Aurelia*) najgušće zaposjednute.

¹ Autori kojima sam se služio u ovom radu su: P. Filacchione – C. Papi, *Archeologia cristiana. Coordinate storiche, geografiche e culturali (secoli I-V)*, Pontificium Institutum Altoris Latinitatis, Roma, 2015.; A. Ferrua, “Scavi a S. Sebastiano”, u: *Civiltà Cattolica*, 88 (1937.); A. Ferrua, “Antichità cristiane. Gli anatemi dei padri di Nicea”, u: *Civiltà Cattolica*, 108 (1957); A. Ferrua, *Epigrammata Damasciana*, Città del Vaticano, 1942.; A. Baruffa, *Le Catacombe di s. Calisto. Storia, archeologia, fede*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, ³1992.; L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1992.; A. P. Frutaz, “I cimiteri antichi di Roma”, u: Fliche-Martin, *Storia della Chiesa*, sv. II, Editrice S.A.I.E., Torino, ³1977.; D. Mazzoleni, “Vita quotidiana degli antichi cristiani nelle testimonianze delle iscrizioni”, u: *Archeo-Dossier*, Istituto Geografico De Agostini, 8 (1985); F. Umberto, “Les Catacombes entre la légende et l’histoire”, u: *Les Dossiers de l’Archéologie*, 18 (1976); P. Testini, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del. sec. VI: propedeutica, topografia cimiteriale, epigrafia, edifici di culto*, Bari, ²1980; O. B. Paszkiewicz, *Il simbolo e il motivo dell’ ancora nella letteratura e nell’arte classica e paleocristiana*, Università Pontificia Salesiana, Roma, 2012.; C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, Newton Compton editori, Roma, 2005.; AA. VV., *I Papi e gli antipapi*, Tea, Torino, 1993.; D. Attwater, *Vite dei Santi*, Piemme, Casale Monferrato, 1995.; AA. VV., *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, uredio: A. Badurina, Zagreb, 1979.; Euzebije Cezarejski, *Crkvena povijest*, prev. M. Mandac, Služba Božja, Split, 2004.

1. POSTANAK

Starokršćanska rimska groblja ušla su u kolektivnu svijest pod pomalo neobičnim i upitnim pojmom – “katakombe”, koji je isprva služio za oznaku lokaliteta. Naime, pojam “*in catacumbas*” (u značenju: *kod udubina/rupa*) odnosio se na lokalitet na kojem se nalazi današnja bazilika i groblje sv. Sebastijana na Apijskoj cesti (*Via Appia*). Kako je u srednjem vijeku to groblje bilo najpristupačnije, a istodobno i najpoznatije, dogodilo se da je narod toponim “*in catacumbas*” protegnuo na sva podzemna groblja pa su tako sva rimska starokršćanska groblja nazvana “katakombe”².

Mjesta na kojima su rimski kršćani, prije nego su uspostavili vlastita groblja, ukapali svoje pokojnike, kao i drugdje su se nazivala κομητήριον ili *coemeterium*. O tome svjedoče: Hipolit u svojim djelima (*Komentar na Knjigu proroka Danijela* i *Philosophumena*), zatim pojedini nadgrobní natpisi, Rimski kalendar sadržan u *Martyrologium Hieronymianum*³, *Liberijanov katalog* (tako nazvan jer je uređen za pontifikata pape Liberija, 352.-366.) i *Liber pontificalis* (knjiga s biografijama papa od sv. Petra do Martina V.), čija redakcija potječe iz prvih desetljeća 6. stoljeća. Pod tim nazivom *coemeterium* podrazumijevali su se nadzemni i podzemni grobovi⁴.

Običaj izdubljivanja ili iskapanja podzemnih grobnica u Rimu u svrhu ukopa nije kršćansko podrijetla, jer su taj običaj i prije pojave kršćanstva poznavali i prakticirali pogani⁵. Tipično

² L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 21-22.

³ *Martyrologium Hieronymianum* je nastao sredinom 5. stoljeća u sjevernoj Italiji, a nazvan je tako jer se krivo pripisivao sv. Jeronimu. Postao je osnovicom svih kasnijih zapadnih martirologija. Podloga su mu bili rimski Kronograf, kartagški Kalendar (*Kalendarium Carhaginense*) i istočni martirologij. Uglavnom se ograničava na imena svetaca i mjesta, a tek u rijetkim slučajevima nalazimo trag nekog elogijuma svetca. Usp. T. J. Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature*, sv. I, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1976., 210-211.

⁴ Pogrešno bi bilo misliti da su katakombe tijekom prvih triju stoljeća bile jedina i opća ukopišta kršćanskog svijeta. Naprotiv, one predstavljaju samo jedan tip ukopa, karakterističan tek za pojedine gradove i pokrajine u Rimskom Carstvu, od kojih su Rim, Napulj, Siracusa, Malta, Tunis... samo neki od najznačajnijih. Na svim drugim mjestima u Carstvu ukop se obavljao nad zemljom.

⁵ Etrušćani su, primjerice, prakticirali dva načina ukopa: ukapanje u grob izdubljen u stijeni, što je bila redovita pojava, i ukapanje u grobove pod zemljom. Usp. L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 22.

kršćanski, a također i židovski⁶, bilo je, s obzirom na konfiguraciju zemljišta i iskoristivost prostora, stvaranje velikih podzemnih grobnih prostora na više razina⁷, pri čemu je veliku ulogu imala Isusova zapovijed ljubavi prema bližnjemu. Naime, kao kod svih drugih kršćanskih zajednica, tako se i u rimskoj zajednici ta Isusova zapovijed nametala kao permanentna briga za siromašne kršćane kojima je trebalo omogućiti dostojan ukop; tu su brigu na sebe isprva preuzimali pojedini (imućniji) vjernici, a zatim rimska Crkva čim je bila u mogućnosti raspolagati grobnim prostorima. U genezi pojedinoga rimskoga starokršćanskog groblja redovito se dakle nalazi jedna ili više obiteljskih grobnica, uz koje su onda i siromašna braća *ex indulgentia* mogla pronaći mjesto ukopa: to je bila jezgra iz koje su se zatim, postupno, razvili prostraniji podzemni kompleksi. To, uostalom, potvrđuje i sama struktura starokršćanskih groblja koju čine: a) manji i ujedno prvi (tj. najstariji) prostori, s ograničenim brojem kubikula (lat. *cubiculum*: spavaonica) i galerija, koji su bili neovisni jedni o drugima; b) prostraniji i ujedno mlađi prostori, koji su iskopani kasnije; prvi su nastali dobrohotnošću imućnijih kršćana, a drugi voljom rimske kršćanske zajednice, odnosno Crkve.

Svi ti podzemni prostori, bilo da je riječ o prvima ili drugima, nastali su zahvaljujući tadašnjim manualnim radnicima, tzv. *fossore*s (od lat. *fodere*: kopati, kopajući praviti), svojevrsnim starovjekovnim “rudarima”, koji su na slikama iz tog razdoblja prikazani u kratkoj odjeći i s alatom njihova zanimanja: pijukom, bradvom, svjetiljkom i torbom za hranu. Ti su “rudari” radili pod nadzorom *mensora* ili *architectusa*, zadaća kojih je bila odrediti mjere iskopa, vodeći pri tome brigu o međama vlasnikova posjeda nad zemljom, te odrediti arhitektonsko-dekorativ-

⁶ Ono što je u kršćana bio izraz kršćanske ljubavi i karitasa, to je u Židova bila iznimno jaka svijest o nacionalnom i religioznom bratstvu, po čemu su se uvijek razlikovali od domorodačkog stanovništva. Takvoj se svijesti ima zahvaliti i postojanje zajedničkih podzemnim grobišta koja su, kao i kršćanska, otkrivena uz rimske ceste. Do danas je poznato šest lokaliteta židovskih podzemnih grobnica u Rimu, koje potječu s kraja 2. i početkom 3. stoljeća. O tome detaljnije u: C. Vismara, “I cimiteri ebraici di Roma”, u: A. Giardina (a cura di), *Società Romana e Impero Tardoantico*, sv. II, Bari, 1986., 351-392.

⁷ Postojanje takvih podzemnih prostora na više razina formiralo je gotovo pa opće mišljenje, prema kojemu bi katakombe služile kao skrovišna mjesta kršćanima u vrijeme progona, što jednostavno ne odgovara povijesnoj istini. Kršćani su bili svjesni da je carski represivni aparat znao za ta mjesta pa se u vrijeme progona nisu skrivali u katakombama, gdje bi ih na jednom mjestu lako pohvatali, nego na drugim mjestima po gradu, kod rodbine i drugdje.

ni izgled galerija i kubikula, kojima su mensori nerijetko davali i osobni pečat⁸.

Nakon iskopa pojedinog kubikula ili galerije *fossore*s bi zatim pristupali izgradnji grobova, bilo u podu ili u zidovima; kod ovih zadnjih riječ je o udubinama (jednostavnim pravokutnim nišama) i arkosolijima (niše većih protega s polukružnim svodom, u koje su se izravno polagali posmrtni ostatci pokojnika)⁹. Tijela pokojnika redovito su se umotavala u povoje ili svečanu odjeću, ovisno o mogućnostima. Nakon toga bi se iznad, radi dezinfekcije prostora, stavljao sloj vapna, a potom bi se otvori niša zatvarali marmornim pločama ili pečenom ciglom, kojima bi se zatim, redovito, urezivali ili ispisivali natpisi koji bi uz ime pokojnika sadržavali i neke druge izraze, primjerice: *dormit in pace, in pace Domini, in pace Christi, vivas in Deo, vivas cum Sanctis* i slično.

Formula "in pace", koja se bezbroj puta ponavlja na natpisima rimskih katakombe, nije tek obična formula nego, imajući u vidu njezinu teološku poruku, nešto puno više od tih šest slova; nije ni sama ispovijed vjere, jer je više i od toga; također ne znači sami odmor ili oslobođenje od životne borbe i žalosti. *Pax* je u najdubljem teološkom smislu sjedinjenje s Bogom. Duše pokojnika u tom "miru" provode istinski i stvarni život. Ne manje često od izraza "Dormi in pace" ili "in pace dormias" pojavljuje se: "Semper vive in pace" ili "semper in pace gaude", "vivas in pace Dei". No, taj "Božji mir", u koji je pokojnikova duša potpuno urojnena, ne počinje sa smrću. Koliko je, s jedne strane, istinito da se uživanje Božjega mira ostvaruje samo u onostranosti, toliko je, s druge strane, istinito i to da kršćanin već na zemlji živi "in pace". To, uostalom, potvrđuju i natpisi: "Recessit in pace fidelis" (umro je u miru kao vjernik) i "Vixit in pace fidelis" (živio je u miru kao vjernik). Uz teološki *pax* ima i eklesiološki smisao i u svome značenju može označivati i jedinstvo s Crkvom. To, među ostalim, pokazuje i jedan natpis iz 357. koji svjedoči da je izvjesni Kvintilijan (Quintilianus) pokopan "in pace legitima"; poznato je da je upravo te godine u rimskoj kršćanskoj zajednici, tj. Crkvi, vladao raskol između pape Liberija (352.-366.) i arhida-kona Feliksa; stoga, "in pace legitima" znači: u zajedništvu sa zakonitom Crkvom¹⁰.

⁸ A. P. Frutaz, *I cimiteri antichi di Roma*, 697.

⁹ Udubine i arkosoliji koji su služili za ukop više tijela nazivali su se *bisomus* ili *biscandes* za dva tijela; *trisomus* ili *triscandes* za tri; *quadrisomus* za četiri.

¹⁰ Usp. L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 206-207.

1.1. Nazivi i izvori

Nazivi rimskih groblja potječu: a) od imena vlasnika (privatnih osoba ili obitelji) na čijem je posjedu nastalo pojedino groblje, kao *coemeterium Priscilae, Praetextati, Bassillae, Maximi, Trasonis, Jordanorum*, itd.; b) od imena nekih posebnih osoba i lokaliteta, kao *coemeterium Callisti* (prema imenu đakona koji je bio mjerodavan za njegovu upravu) ili *coemeterium in Catacumbas* (prema lokalitetu na kojem se nalazilo). Druga su groblja od samog početka bila anonimna, odnosno nepoznatog imena pa su se u dokumentima, zbog te nepoznanice, označivala po cesti uz koju su se nalazila, kao *in Nomentana, in Tiburtina* itd.; nakon 4. stoljeća takvim se grobljima počinju pridavati imena prema najznamenitijim mučenicima koji su u njima pokopani.

S obzirom na izvore u kojima su sačuvana imena rimskih groblja, najvažniji su: a) *Depositio Episcoporum* (s popisom papa od 254. do 352.) i *Depositio Martyrum* (s popisom mučenika iz prve polovice 3. stoljeća), kojima se u 4. stoljeću služila rimska Crkva: obadva *Depositio* sačuvana su u rimskom *Cronografu* iz 354. godine¹¹; b) rimski *Kalendar*, tj. službeni Kalendar rimske Crkve iz 5. stoljeća, sadržan u *Martyrologium Hieronymianum*¹²; c) *Liber pontificalis*; d) *Indeks coemeteriorum* iz 6.-7. stoljeća (možda čak i iz 9. stoljeća), koji sadržava nepotpuni popis rimskih groblja, bez topografskog reda¹³.

2. KATAKOMBE TIJEKOM STOLJEĆA

Povijest rimskih kršćanskih katakomba može se podijeliti u nekoliko velikih razdoblja¹⁴:

– *Prvo i drugo stoljeće*. Tijekom prvog stoljeća rimski kršćani, kao i kršćani diljem Carstva, nisu imali vlastitih grobalja. Većina

¹¹ *Cronograf* je danas poznatiji pod nazivom *Filocalianus*, prema njegovu sastavljaču Furiju Dioniziju Filocalu, tajniku pape Damaza I., ili *Bucherianus*, prema isusovcu koji ga je objavio u 17. stoljeću.

¹² Počevši od pape Damaza (366.-384.) pa do kraja 5. stoljeća znatno se uvećao broj liturgijskih slavlja mučenika: od 46 mučenika, koliko ih se spominje u *Depositio Episcoporum* i *Depositio Martyrum*, u *Martyrologium Hieronymianum* se navodi više od 150 takvih slavlja. Taj kult, uz koji su vjernici uvijek bili privrženi, kulminirat će hodočašćima i posjetima *ad Sanctos* i njihovim grobnicama. Usp. P. Filacchione – C. Papi, *Archeologia cristiana*, 178-179.

¹³ A. P. Frutaz, *I cimiteri antichi di Roma*, 698.

¹⁴ Usp. A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 11-17.

sljedbenika nove vjere, kako rekosmo, ukapala se u zajedničkim grobljima, na otvorenom, zajedno sa sljedbenicima politeističkih religija, tj. s poganima. Tako je, primjerice, apostol Petar pokopan u nekropoli na Vatikanskom brežuljku, ispod današnje bazilike, a apostol Pavao u nekropoli uz Ostijsku cestu.

Drugi pak kršćani, koji su raspolagali privatnim posjedom, pokapali su svoje pokojne u obiteljske grobnice, na površini zemlje.

U drugoj polovici 2. stoljeća neki su grobovi, koji su se nalazili na imanjima (vilama, vrtovima, zemljištima) uglednih i imućnijih obitelji koje su se obratile na kršćanstvo, stavljeni od njih na raspolaganje siromašnoj braći u vjeri koji, s obzirom na njihove ekonomske i financijske mogućnosti, nisu mogli imati vlastiti grob. Tako su započeli iskopi pod zemljom.

Iz ovog razdoblja potječu groblja (ili katakombe) koja svojim imenom podsjećaju na vlasnike tih posjeda na kojima su izgrađeni: Prisciline, Domitiline, Kalistove, Pratekstatove i druge katakombe, odnosno *coemeteria*.

– *Treće stoljeće*. Nakon što je broj kršćana porastao neke su katakombe tijekom ovoga stoljeća došle u posjed rimske Crkve, koja je njima izravno upravljala. To se pouzdano zna za Kalistove katakombe, kojima je Rimska crkva upravljala od početka spomenutog stoljeća. O tome svjedoči i suvremenik Hipolit Rimski, koji u svom *Philosophúmena* iznosi da je papa Zeferin (199.-217.) za čuvara i upravitelja spomenute katakombe postavio đakona Kalista.

U ovom razdoblju, odlukom pape mučenika Fabijana († 250.), grad Rim podijeljen je na sedam crkvenih područja sa svojim bogoštovnim mjestima. Svakome od tih mjesta, najvjerojatnije, dodijeljena je i više nego jedna katakomba za ukop kršćana¹⁵.

– *Četvrto stoljeće*. S Milanskim ediktom, objavljenim u veljači 313., kršćani više nisu bili progonjeni i njihova vjera, kao do tada, više nije bila *religio illicita*. Katakombe tada i definitivno postaju crkveno vlasništvo. No unatoč činjenici da je kršćanstvo spomenutim ediktom steklo slobodu, kršćani su se i dalje nastavili ukapati u ta podzemna groblja, a razlog je bila pobožnost prema mučenicima, koji su u velikom broju pokopani u njima.

¹⁵ Ilustracije radi, Rim je u tom razdoblju premašivao milijun stanovnika, a kršćani su činili koju desetinu tisuća.

Nad grobovima najistaknutijih od njih počele su se uzdizati crkve ili male bazilike. U pobožnosti prema mučenicima osobito se je isticao papa Damaz (366.-384.).

Napisao je oko 50 pjesama (poetskih natpisa), sastavljenih u čast svetaca i mučenika koji su pokopani u rimskim katakombama. Zbog te njegove poetske aktivnosti, popraćene zdušnim nastojanjem oko otkrivanja svetačkih grobnica, kao i zbog njihova monumentalnog uređenja što ga je nakon toga poduzimao, papa Pio XI. 1926. proglasio ga je zaštitnikom kršćanske arheologije. Tijekom svojega pontifikata papa se Damaz zdušno pobrinuo za obnovu i izvođenje raznih radova u katakombama: gradio je nove stube (tj. nove prilaze), proširivao galerije, uređivao osvjetljenje... sve to prema dobro uređenom projektu koji je ta kršćanska sveta mjesta pretvorio u središta mučeničkog kulta, koja su poput krune razmještena oko Rima, a također i u stjecište brojnih hodočasnika¹⁶.

Početkom 5. stoljeća, s "pljačkom Rima", koju su 410. izveli Alarikovi Vizigoti, prestaje ukapanje u katakombe. Ponovno se, kao na početku, prakticira pokapanje na otvorenome, na zemljištu iznad katakomba i, mnogo kasnije, unutar gradskih zidina.

– *Od petog do devetog stoljeća.* Tijekom cijelog ovog razdoblja katakombe se smatraju svetištima mučenika u koja hodočaste brojni vjernici s jednom jedinom nakanom: moliti uz grobove mučenika.

Da bi se tim vjerničkim i hodočasničkim skupinama olakšao pristup i molitva, uz grobove su mučenika uređene dvorane, tj. podzemne sobe, proširene uske galerije te se izgradile uistinu male podzemne bazilike. Liturgijsko se bogoslužje održavalo u grobnim bazilikama iznad zemlje, čiji je pod također bio ispunjen grobovima¹⁷.

Iz ovog razdoblja potječu brojni pobožni grafiti (zazivi ili sjećanja na obavljene obrede, koje su hodočasnici ispisivali na žbuci) i pojedini Putopisi (pravi vodiči u tim podzemnim labirintima).

¹⁶ Usp. D. Mazzoleni, *Vita quotidiana degli antichi cristiani nelle testimonianze delle iscrizioni*, 1-68. Za svoju grobnu ploču sastavio je epigraf na latinskom, koji u prijevodu glasi: "Onaj koji je hodao po slanim morskim vodama, koji zamrlom sjeмену daje život, koji je razriješio smrtne okove poslije mraka smrti, koji je Marti mogao uskrisiti njezina brata tri dana poslije smrti, vjerujem da će uskrisiti i preminulog Damaza", C. Rendina, *I Papi. Storia*, 95.

¹⁷ Usp. F. Umberto, *Les Catacombes entre la légende et l'histoire*, 51-64.

No vrijeme, općenito, nije bilo naklonjeno i okretalo je nagore: seobe naroda tresle su Zapadno Rimsko Carstvo. Goti su znatno oštetili ova sveta mjesta za vrijeme opsade: najprije 537./38., a zatim i 545./46.

U nemogućnosti da osiguraju odgovarajuću obranu katakomba, s jedne, i ne raspolažući sredstvima za stalnu obnovu i održavanje grobnih bazilika, s druge strane, pape u 8. stoljeću započinju premještanjem relikvija mučenika i svetaca iz katakomba na sigurnije mjesto, tj. unutar grada. To se nastavilo i u prvim desetljećima 9. stoljeća.

146

– *Od kasnog srednjeg vijeka do 16. stoljeća.* Nakon premještanja relikvija, nad katakombe se nadvio mrak zaborava. Odroni i vegetacija učinili su svoje: ne samo da su zapriječili, nego su i zameli pristup k njima. Samo u nekoliko desetljeća zameo se svaki trag najvećem dijelu tih podzemnih svetišta i groblja, tako da su tijekom cijeloga kasnog srednjovjekovlja katakombe ostale zaboravljene.

Ne samo da se zaboravio topografski smještaj (gotovo svih) katakomba nego je došlo i do kompletne konfuzije u nazivlju. Od svih, samo su tri ostale u jasnom sjećanju: svetoga Sebastijana (na staroj Apijskoj cesti), svetoga Lovre (na Tiburtinskoj cesti) i svetoga Pankracija (na Aurelijskoj cesti). No i one su bile samo djelomično vidljive.

– *Sedamnaesto i osamnaesto stoljeće.* Nakon srednjovjekovnog zaborava katakombe se opet počinju otkrivati, istraživati i studirati zahvaljujući “Kolumbu Podzemnog Rima”, Antoniju Bosiju (Antonio Bosio, 1575.- 1629.), koji je ušao u trag za tridesetak katakomba¹⁸. Ne raspolažući dragocjenim Putopisima, koje će njegovi kasniji nastavljači imati u posjedu, Bosi je unio određenu konfuziju u određivanju točnog imena za katakombe koje je otkrio. Ipak, njegov je *Podzemni Rim* bio rudnik obavijesti i zapažanja koje je prikupljao tijekom cijeloga života.

Nakon njegove smrti za katakombe je nastupilo dugo vrijeme mraka. Arheolozi toga vremena zaboravili su na Bosijevu

¹⁸ Pronicavim i ustrajnim istraživanjem, spojenim s njegovim izvrsnim poznavanjem antičke povijesti, Bosi je započeo 1593., a rezultat je bio *Podzemni Rim (Roma sotterranea)*, kapitalno djelo kršćanske arheologije. Rezultate svoga istraživanja Bosi nije imao prilike predstaviti javnosti jer ga je u tome pretekla smrt; pripremljeni su bili samo nacrti. Ipak, skupina mecena i nekih stručnjaka, na čelu s isusovcem Ivanom Severanom, pobrinuli su se da Bosijevo djelo ugleda svjetlo dana objavivši ga 1634. godine.

znanstvenu metodu te su, zbog nepoznavanja stvari, bili uvjereni da se mnoge svetačke i mučeničke relikvije još nalaze u katakombama, iako su one još u 8. i 9. stoljeću odatle premještene unutar grada. Što više, preuzetno su nastojali identificirati grobove mučenika i svetaca oslanjajući se ponajviše na predmete i dekorativne elemente (bočice, male vaze...), koje su zatim tumačili na krivi način.

Tako su se, primjerice, maslinove grančice, koje su česti dekorativni element grobnih ploča, tumačile kao znak mučeništva, dok se Kristov monogram XP, koji se vrlo često pojavljuje i gotovo sigurno predstavlja znak koji datira neki spomenik u razdoblje poslije 313., dešifrirao kao "*passus pro Christo*". Nadalje, za brojne se staklene fragmente pronađene u katakombama, kao što su male bočice i posudice, držalo da je riječ o ampulicama koje bi sadržavale krv heroja vjere te se i u njima, kao i u gornjim slučajevima, vidio znak mučeništva; nasuprot tome, danas se je opće mišljenje da se radi dijelom o miomirisima, a dijelom o čašama koje su se upotrebljavale u pogrebnim obredima (tj. refrigeriumu); ti su se predmeti ostavljali izvan grobnica s nakanom ponovnog dolaska rodbine na grob, a ponekad i kao *signum distinctivum* (raspoznatljivi znak) pojedinog groba.

S takvim svojevolumnim premisama, naravno, nije bilo teško "pronaći" grobove mučenika. Nažalost, takav način istraživanja prouzročio je ogromne štete na podzemnim grobnicama, jer su brojne od njih, radi se čak o tisućama, koje su do tada bile netaknute bile otvorene, a zatim su ubrzo počele kolati i lažne relikvije.

U dovršenju devastacije i pljačke katakomba ističu se krajem 18. i početkom 19. stoljeća tzv. *corpisantari*, tj. skupine "lovaca" na relikvije mučenika, probitačne i beskrupulozne osobe, koje su pretražile te podzemne grobnice odnoseći iz njih sve što bi im moglo poslužiti za zaradu.

I kao da to nije bilo dosta, također su vinogradari, vlasnici zemljišta iznad katakomba, sišli u podzemne galerije da bi se poslužili materijalom za kućice u svojim vinogradima. Tako su ogromni podzemni prostori zadobili poharan izgled u kojem ga posjetitelji danas vide, a to su: otvoreni grobovi, razbijene mramorne ploče, freske nepopravljivo oštećene itd.

– *Devetnaesto stoljeće i De Rossi*. Ovo stoljeće označuje početak cjelovitoga i stručnoga arheološkog pristupa antičkoj kršćanskoj baštini. Predvodnik mu je bio isusovac Josip Marc-

hi († 1860.), strastveni zaljubljenik u arheologiju, koji je izradio metodološki plan za razne kršćanske spomenike, klasificirao ih po njihovu podrijetlu i obliku, popratio ih slikovnim ilustracijama i time postavio nove kriterije.

Ipak, trebalo je čekati polovicu 18. stoljeća da bi katakombe ponovno zadobile svoj stari sjaj: povratio im ga je *Giovanni Battista De Rossi* (1822.-1894.), koji će kršćansku arheologiju usmjeriti u ispravnom smjeru: utvrdio je, naime, znanstvene kriterije s kojima treba pristupiti proučavanju rimskih starokršćanskih groblja i, općenito, bilo kojem drugom spomeniku iz kršćanske starine. Zbog takvog znanstvenog pristupa, a također i doprinosna, kršćanska ga je arheologija promovirala u svoga pravog utemeljitelja, jer ju je on uzdignuo “na razinu prave znanosti, tretirajući je kao autonomnu znanstvenu disciplinu, a ne kao *ancilla* (sluškinju) teologije (*archeologum, non teheologium facio*). U svom polustoljetnom istraživanju De Rossi je došao do brojnih otkrića koja je zatim prezentirao u brojnim djelima i znanstvenim revijama, od kojih je neke i sam pokrenuo¹⁹. Njegovi radovi i dan danas predstavljaju nepresušiv izvor za proučavanje kršćanske arheologije.

II. KALISTOVE KATAKOMBE

“Kalistove katakombe su – izrazio se jednom papa Ivan XXI-II. (1958.-1963.) – jesu najuzvišenije i najglasovitije rimske katakombe”. Na toj je crti i De Rossi, koji je to podzemno groblje okarakterizirao “najizvršnijim” te “prvim službenim grobljem rimske kršćanske zajednice i slavnim grobljem papâ 3. stoljeća”²⁰. Smještene su na drugoj milji Apijske ceste, duž koje se nalaze i druga starokršćanska groblja²¹, samo nekoliko koraka od glaso-

¹⁹ De Rossi je posjedovao široko poznavanje književnih izvora. Osim što je bio izvrstan arheolog, također je bio i kompetentni epigrafist, zbog čega mu je upućen poziv na suradnju u izradi *Corpus Inscriptionum Latinarum* za grad Rim; ide mu i zahvala za prve sveske *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Nadalje, on osniva, vodi i, gotovo u cijelosti, uređuje časopis za kršćansku arheologiju – *Bullettino di Archeologia Christiana*; sva njegova proučavanja i istraživanja objavljena su u svescima *Roma sotterranea* (djelu koje je s njegove strane ostalo nedovršeno), u kojima je objavljivao sve što se odnosilo na katakombe (od strukture do topografije), njihove dekorativne prikaze i epigrafske danosti.

²⁰ A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 21. O Kalistovim katakombama također: P. Filacchione – C. Papi, *Archeologia cristiana*, 183-184.

²¹ Osim Kalistova, na toj se cesti još nalaze: a) *anonimno groblje*: mala i vrlo devastirana grobna galerija, smještena uz grobnicu Scipiona; b) *Balbinino groblje*:

vite crkvice *Domine quo vadis*. Dobile su ime po đakonu Kalistu i među najvažnijim su grobljima podzemnog Rima: ta važnost ne proizlazi samo zbog kršćanskih mučenika koji su tu pokopani već i zbog ikonografskih i epigrafskih spomenika koji se u njima i danas nalaze. Protežu se na četiri etaže ili kata (četvrti je u odnosu na druga tri znatno ograničen), dosežu dužinu od gotovo 20 kilometara i broje oko pola milijuna grobnica.

1. VELIKO OTKRIĆE

Tragajući za kršćanskim starinama, De Rossi je 1849., kao strastveni dvadesetsedmogodišnji arheolog, ušao u jedan vinograd smješten na uglu između dviju cesta, Apijske i Sedmorih crkava. U vinogradu se nalazila mala crkvice, nekoć posvećena papi mučeniku Sikstu, a u De Rossijevo je vrijeme bila napuštena i pretvorena u magazin. Stručnjakovo oko zaustavilo se na fragmentu jedne razbijene mramorne ploče, koju je vlasnik vinograda upotrijebio za jednu od stuba u svom vinogradu. Na oštećenom kamenu nalazio se natpis: “[...] NELIVS MARTYR”. De Rossi je odmah uočio da natpisu nedostaje prvi dio slova od punog imena pa je pronađeno NELIVS kompletirao s “COR” te dobio puno ime: CORNELIVS. Odmah je shvatio da pred sobom ima dio natpisa i ploče koja je nekoć prekrivala grob pape Kornelija, mučenika, koji je 253. umro u Centumcelae (današnja Civitavecchia) i, koju godinu kasnije, prenesen u jedan hipogej uz Kalistovo groblje.

Bio je uvjeren da se u podzemlju toga vinograda kriju Kalistove katakombe. Da bi njegove pretpostavke dobile i potvrdu, trebalo je zaviriti u “utrobu” vinograda, tj. izvršiti iskapanja. A to se nije moglo jer se radilo o privatnom posjedu. Stoga se De Rossi uputio k papi Piju IX.: želio ga je izvijestiti o svom otkriću i nagovoriti ga da otkupi taj vinograd kako bi se slobodno moglo istra-

nedovoljno istraženo, na kojem se nalazi grob pape Marka († 336.); c) *Lucinine kriptе*: ima tri kata s vrlo dragocjenim freskama i natpisima; u jednoj od kripta nalazi se grob pape Kornelija († 253); d) *Sebastijanovo groblje*: na kojem je bila *memoria* (ili *basilica*) *Apostolorum* u kojoj se iskazivao kult dvojici apostolskih prvaka – Petru i Pavlu; e) *Pretekstatovo groblje*: prostrana grobna mreža s više katova; najpoznatiji mučenici pokopani na ovom groblju su Felicisim i Agapit, dvojica đakona pape Siksta II. († 258.); f) *anonimno groblje*: smješteno sjeverozapadno od Pretekstatova, otkriveno je 1951./52.; danas nosi naziv Svetoga križa. O podzemnim grobljima uz druge rimske ceste vidi: A. P. Frutaz, *I cimiteri antichi di Roma*, 698-706; L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 19-22.

živati. Nakon što je Papa uvažio De Rossijevu molbu o otkupu vinograda, strastveni je stručnjak odmah započeo s iskapanjem i istraživanjem. Njegove pretpostavke pokazale su se točnima. Ne samo da je našao podzemnu grobnicu, uz koju je pronašao i ostatak natpisa kojeg je intuitivno već bio nadopunio – tako da je u svom punom obliku glasio CORNELIVS MARTYR EP(iscopus) – već je na tom mjestu otkrio i grobnice drugih papa²². Naravno, i Papa je zaželio vidjeti to otkriće. Došavši na grobove svojih prethodnika, bio je duboko ganut. Zajedno je s De Rossijem postavio natpise papa iz 3. stoljeća koji su ondje pronađeni te sa suzama u očima upitao: “To su, dakle, grobne ploče mojih prethodnika koji su ovdje počivali?”, na što je De Rossi s ponosom potvrdno odgovorio²³.

2. PODZEMNO BOGATSTVO

Kao i druga starokršćanska podzemna groblja, ni Kalistove katakombe nisu izdubljene u kratkom vremenu. Naprotiv, nastajale su postupno: spajanjem pojedinih hipogeja koji su, neovisno jedan o drugom, sagrađeni u različitim vremenskim razdobljima; svaki je hipogej isprva imao vlastiti pristup, tj. stube, te je bio sastavljen od nekoliko galerija i ponekog kubikula.

Katakombe su, spomenusmo, dobile ime po đakonu i kasnijem papi Kalistu I. (217.-222.), koji se rodio u jednoj robovskoj obitelji i mukotrpno radio u rudnicima na Sardiniji; nakon što je stekao slobodu postao je đakon i suradnik pape Zeferina (199.-217.): gotovo dvadeset godina bio je čuvar i upravitelj ovoga groblja, priskrbljujući brojnim siromašnim kršćanima dostojan ukop. Nakon Zeferinove smrti²⁴ izabran je za papu, unatoč velikoj oporbi koju je predvodio svećenik Hipolit²⁵. Pontifikat mu je

²² L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 9-11; A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 11.

²³ L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 11.

²⁴ Prema *Salzburgškom putopisu*, papa Zeferin pokopan je na Kalistovu groblju, ali iznad zemlje, u jednom skromnom mauzoleju, sagrađenom upravo iznad kripke papa. U 7. stoljeću u Zeferinovu mauzoleju častio se i grob sv. Tarzicija, mučenika poznatog po štovanju euharistije. Usp. L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 47-48.

²⁵ Rimski svećenik Hipolit jedna je od najistaknutijih osoba starovjekovne rimske Crkve i zasigurno njezin najveći teolog, kojega je u to vrijeme po znanju nadmašivao jedino Origen. Nakon Zeferinove smrti nadao se da će ga zamijeniti na

trajao pet godina, jer je, navodno, uslijed jedne pučke pobune (222.), umro mučeničkom smrću. Zbog opasnosti, nije mogao biti pokopan u “svojim”, Kalistovim katakombama, već je u “žurbi” pokopan na Kalepodijevu groblju, na Aurelijskoj cesti²⁶.

Kalistove katakombe sadrže brojne znamenitosti. Budući da na ovom mjestu nije moguće sve navesti, ograničujemo se spomenuti samo neke od njih, zapravo one najistaknutije: kriptu papa, kriptu sv. Cecilije, sakramentalne kubikule i druge znamenite kripe.

1. *Kripta papā*. Otkrio ju je De Rossi 1854. godine i odmah ju nazvao “malim Vatikanom” i “središnjim spomenikom svih kršćanskih groblja”²⁷. Začetak joj je privatni kubikul. Nakon darovnice toga prostora rimskoj kršćanskoj zajednici kubikul je u cijelosti restrukturiran i pretvoren u kriptu koja sadržava dvanaest lokula (tj. grobnica pravokutnog oblika), četiri sarkofaga i jednu monumentalnu grobnicu u podnožju zida. U kripti je sahranjeno devet papa i osam biskupa. Tijekom obnove kripe De Rossi je otkrio izvorne nadgrobne ploče četvorice papa: Anterovu (235.-236.), Fabijanovu (236.-250.), Lucijevu (253.-254.) i Eutihijanovu (275.-283.); petu, Poncijanovu (230.-235.), je otkrio je njegov učenik, mons. Joseph Wilpert.

Natpisi su na tim pločama na grčkom jeziku²⁸. Uz ime, sadržavaju i “biskupski” naslov, a za dvojicu i počasni naslov “mučenika”. Devetorica papa sahranjenih u toj kripti jesu:

papinskoj stolici. Razočaran u svojim očekivanjima, prekinuo je odnose s papom Kalistom i ustanovio vlastitu zajednicu kojoj je figurirao kao poglavar, odnosno protupapa (od 217. do 235.). Car Maksimin Trački poslao ga je u progonstvo na Sardiniju, gdje je pomiren s Crkvom umro mučeničkom smrću. Tijelo mu je zatim preneseno u Rim i sahranjeno u groblje na Tiburtinskoj cesti, koje je kasnije nazvano po njemu. Usp. AA. VV, *I Papi e gli antipapi*, 250-251; L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 50-52.

²⁶ Usp. C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 52-55; A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 22-24. S druge strane, L. Hertling – E. Kirschbaum (*Le catacombe romane e i loro martiri*, 48-49) pobijaju to mišljenje, jer smatraju da se ono zasniva na nepouzdanjoj legendi. Prema njima, nije se radilo ni o kakvoj opasnosti ni žurbi, jer u vrijeme Kalistove smrti nije bilo nikakvog općeg progona pa tako ni pobune u kojoj je Papa ubijen. S onu stranu Tibera (Trastevere), gdje je navodno Kalist pogubljen, do kripe papa, tvrde oni, ima jedan dobar sat hoda, a do Kalepodijeva groblja samo tri četvrt sata, tako da “žurba” u ovom slučaju ne znači ništa. Kalist je pokopan na najbližem groblju, a ne “svome”, jer, prema njima, kripta papa u današnjim Kalistovim katakombama godine 222. još nije ni postojala.

²⁷ A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 52-67.

²⁸ S tim u vezi, potrebno je reći da su do kraja trećeg stoljeća svi papinski epigrafi (natpisi), izuzev pape Kornelija, na grčkom jeziku, iako sve pape nisu bili grčkog

- *sv. Poncijan*, podrijetlom Rimljanin. Car Maksimin Trački osudio ga je na prisilni rad na Sardiniji. Da ne bi zbog svoga prisilnog izbivanja doveo rimsku Crkvu u teškoće, odrekao se papinstva (prvi primjer abdikacije u povijesti papinstva); umro je u progonstvu, ali su mu posmrtni ostatci preneseni u Rim i sahranjeni u kripti papa.
- *sv. Anter*, podrijetlom Grk. Za papu je izabran nakon Poncijanove abdikacije, dok je ovaj još bio živ. Umro je nakon samo 43 dana pontifikata, koje je sve proveo u zatvoru; od njega nam nije poznato ništa do ime, koje je tipično ropsko²⁹;
- *sv. Fabijan*, također Rimljanin po podrijetlu. Umro je mučeničkom smrću za Decijeva progona: odrubljena mu je glava; pokazao se kao sposobni organizator rimske Crkve³⁰;
- *sv. Lucije*, također Rimljanin. Bio je papa samo devet mjeseci, od čega je dio proveo u progonstvu u Centumcelae, kamo ga je prognao car Gal; s Valerijanovim dolaskom na vlast i on se vratio u Rim te nastojao ublažiti stav službene Crkve prema *lapsa*, tj. onima koji duhovno nisu bili dovoljno jaki pa su žrtvovali poganskim božanstvima da bi spasili život;
- *sv. Stjepan I.* (254.-257.), Rimljanin. S kartaškim biskupom Ciprijanom teološki je raspravljao te je, nasuprot nje-

podrijetla. Razlog tome je dvojak: autori tih natpisa, koji su bili grčkog podrijetla (što je manje određujuće) i grčki kao liturgijski jezik toga doba, što se odrazilo i na uporabu grobnih natpisa (uglavnom određujuće). Usp. L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 187.

²⁹ C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 57. Može se reći da je ovaj Papa, jednako kao i papa Kalist, bio *libertin*. No, unatoč tome, pogrešno bi bilo poimati rimskog libertina kao umirovljenog roba. Unatoč tome što su ih rimski plemići gledali s visoka, libertini su bili često vrlo aktivni i dobrostojeći ljudi. Stoga bi bilo posve krivo, a to se često i čini, kršćane prvih stoljeća zamišljati “prostima ljudima” i gotovo “najnižim društvenim slojem”. Upravo kripta papa – bilo po svojoj arhitektonskoj izvedbi, bilo po natpisima – pokazuje jasnu imućnost i eleganciju, koja ne zaostaje ni za najboljim klasičnim ostvarenjima te vrste.

³⁰ Ciprijan o njemu govori s velikim pohvalama. Bio je poštovan i na Istoku, tako da je kasnije uvršten među svete čudotvorce, a Origen mu je uputio jedno pismo da bi se opravdao od optužaba za krivovjerje. Začetnik je diobe nižega klera i reorganizacije Rimske crkve, koju spominje njegov nasljednik Kornelije: svaki od sedam đakona imao je uz sebe jednog podđakona i šest akolita. U isto je vrijeme podijelio Rim na sedam područja kako bi se olakšala briga za siromašne. Osim 56 klerika i 46 prezbitera, postojala su još 52 iz nižeg klera (lektori, egzorcisti, ostijari, tj. vratari). Iz Fabijanove škole proizašli su pape: Kornelije, Lucije, Stjepan i vjerojatno Siksto II. i Dionizije. Umro je kao mučenik početkom Decijeva progona. Usp. C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 58-59.

- mu, priznao valjanost krštenja obraćenim krivovjercima i lapsima³¹;
- sv. *Siksto II.*, grčkog podrijetla. Umro je za Valerijanova progona upravo na groblju sv. Kalista: uhićen je dok predvodio liturgiju te je istoga dana, poslije jednog kratkog procesa, smaknut (6. kolovoza 258.); mučeništvo su, zajedno s njim, podnijela i šestorica đakona, koji su također pokopani u Kalistovim katakombama³²;
 - sv. *Dionizije* (259.-268.), nepoznatoga podrijetla. Imao je tešku zadaću: organizirati rimsku Crkvu nakon Valerijanova vihora³³;
 - sv. *Feliks I.* (269.-274.), Rimljanin. Bio je papa u vrijeme cara Aurelijana. Intervenirao je na Antiohijskoj sinodi, na kojoj je svrgnut antiohijski biskup Pavao Samosatski; nakon osude antiohijskog biskupa poslao je pismo aleksandrijskom kleru u kojem je jasno precizirao kristološki nauk³⁴;
 - sv. *Eutihijan*, podrijetlom iz Ligurije. Posljednji je od devetorice papa koji je sahranjen u kriпти papa. Veliki dio njegova pontifikata odvijao se za vladavine cara Proba (276.-282.); umro je 283., godinu ranije nego što je na carsko prijestolje zasjeo Dioklecijan³⁵.

³¹ Protivno Ciprijanu i Firmilijanu, biskupu u Cezareji Kapadocijskoj, te protivno biskupskim sinodama afričke Crkve, koje su odricale valjanost krštenja koje bi podijelili krivovjerci i raskolnici, papa Stjepan je podržavao tezu o samo jednom krštenju: na obraćene krivovjernike dovoljno je položiti samo ruke. Teološki sukob između dvojice biskupa prekinuo je Valerijanov progon, tijekom kojega je mučeničkom smrću završio Ciprijan († 258.). Vijest o Stjepanovu mučeništvu, kojemu su vojnici odsjekli glavu dok je obavljao službu Božju na Lucinu groblju, donosi jedna *passio* iz 6. stoljeća; ta je vijest, koja inače nema uporišta u staroj rimskoj liturgijskoj predaji, prešla zatim u *Martyrologium Hieronymianum*, *Liber pontificalis* i *Sacramentarium gregorianum*. Usp. C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 63-65.

³² C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 65-66. Usp. L. Hertling – E. Kirschbaum, *Le catacombe romane e i loro martiri*, 55-57. Iz kasnijih vijesti dade se zaključiti da su i drugi đakoni bili mučeni, ukupno sedmorica, iako ne isti dan; sedmi bi bio sv. Lovro, o kojemu ipak ostaje dvojba je li se njegovo mučeništvo zbilo 258. (za Valerijana) ili pak kasnije, za Dioklecijana i njegova progona: elementi sadržani u priči o sv. Lovri (zapljena dobara siromašnih, smrt na užarenim gradelama) čine ga bližim Dioklecijanovu progonu.

³³ C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 66-68.

³⁴ C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 68-69.

³⁵ C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 69. Eutihijanove su relikvije 1659. prenesene u gotičku katedralu u Sarzani, gdje mu je podignuta velika mramorna statua.

U cjelokupnom kompleksu Kalistovih katakomba sveukupno je sahranjeno 16 papa, a gornja devetorica u kripti papa. Po završetku progona papa Damaz I. (366.-384.) pretvorio je kriptu u malu podzemnu crkvicu uresivši je slikama, mramorom, mozaicima, stupovima, svjetiljkama i drugim ukrasnim predmetima, a pored groba pape Siksta II. dao je urezati u mramor dvije poetske strofe na latinskom, koje posjetitelje i hodočasnike podsjećaju na mučenike pokopane u tom groblju³⁶.

2. *Kripta sv. Cecilije*. Kripta ove kršćanske djevice i mučenice iz 3. stoljeća nalazi se u blizini kripe papa³⁷. Budući da su se mnogi kršćani željeli pokopati u blizini grobova kršćanskih mučenika, tako se dogodilo i s grobom sv. Cecilije, u čijoj su blizini kršćani željeli imati svoj grobni smiraj. Kako je njezin grob ubrzo postao meta brojnih hodočasnika, došlo je do preuređenja kripe, pri čemu su učinjeni određeni zahvati i proširenja.

Tijelo mučenice pokopano je na mjestu na kojem se danas nalazi njezina statua. Tu je ostalo sve do 821. godine, kada ga je papa Paskal I. (817.-824.) premjestio u baziliku posvećenu u njezinu čast: bazilika je sagrađena na mjestu svetičine rodne kuće, s desnu stranu Tibera (*in Trastevere*). Današnja je Cecilijina statua u Kalistovim katakombama kopija originala, koju je izradio Stefano Maderno (1566.-1636.), dok se original nalazi u bazilici sv. Cecilije. Statua pokazuje tijelo mučenice kako je viđeno 1559., kada je otvoren sarkofag radi prepoznavanja njezinih posmrtnih ostataka. Kipar je na statui istaknuo urez mača na svetičinu grlu i njezinu vjeru u Presveto Trojstvo (s prstima ruke).

Iako ne postoji nikakva dvojba o povijesnoj osobi sv. Cecilije, ipak se pouzdano ne zna za kojeg bi progonstva podnijela mučeništvo³⁸, jer je Dioklecijan naredio da se unište crkvene pismohrane.

³⁶ Relikvije papa pokopanih u katakombe, uključujući i one iz kripe papa, prenijete su kasnije u gradske crkve. Tako su njihovi prvotni grobovi pali u zaborav, sve do De Rossija.

³⁷ O kripti sv. Cecilije: A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 68-75.

³⁸ Prema *Passio* sv. Cecilije, koja je zatim prešla u Jeronimov *Martirologij*, Cecilija je bila kršćanska djevojka iz plemićkog staleža. Bila je obećana poganskom mladiću Valerijanu. Na dan vjenčanja kazala mu je da je ona svoje djevičanstvo posvetila Bogu. Valerijan je uvažio i poštovao taj njezin zavjet te postao kršćanin; kršćaninom je postao i njegov brat Tiburcije. Dvojica su braće zatim uhićeni i kao kršćani osuđeni na smrt zajedno s još jednim čovjekom, imenom Maksim. Nakon toga je i Cecilija izvedena pred prefekta. Budući da je odbila izvršiti idoliatrijske obrede, osuđena je na smrt gušenjem u kupaonici svoje kuće. Zato što je para i vrućina nisu uspjele usmrtniti, poslan je jedan vojnik da joj mačem odrubi

Kripta je nekoliko puta bila obnavljana i uljepšavana freskama, mozaicima i mramorom. U jednoj maloj niši prikazan je Krist u bizantskom stilu, s aureolom oko glave, na kojoj se ističe križ. Desna mu je ruka u pokretu onoga koji govori, dok u lijevoj drži knjigu Evanđelja, urešenu dragim kamenjem. U neposrednoj blizini nalazi se freska pape mučenika, sv. Urbana I. (222.-230.). Iznad Kristove niše ističe se slika sv. Cecilije u odjeći bizantske princeze.

3. *Sakramentalni kubikuli*. Riječ je o obiteljskim grobnicama urešenim slikama, s početka 3. stoljeća, na kojima se posebno ističu simbolički prikazi dvaju sakramenata: krst i euharistija.

Tim su freskama kršćani prvih stoljeća željeli podsjetiti na svoj katekumenat, ali su istodobno preko njih željeli ostaviti i poruku svojim suvremenicima, koja otprilike glasi: krštenjem su postali kršćani te su ustrajali u kršćanskom životu zahvaljujući slavljenju euharistije i čestom primanju pričesti. U biti, željeli su podsjetiti svoje najbliže i sve one koji budu posjećivali njihov grob da će se jednoga dana ponovno sastati u nebu ako i oni budu upotrebljavali ista sredstva spasenja³⁹.

4. *Druge znamenite kripte*. Ograničujem se ukratko spomenuti samo neke, bez namjere opširnijeg opisa unutrašnjosti njihova groba:

- *kripta sv. Kaja* (283.-296.), pape, porijeklom iz rimske Dalmacije, koji je umro za Dioklecijanove vladavine⁴⁰ i pokopan u kripti iznimnih protega⁴¹. Za razliku od kripte papa⁴², ili

glavu; nakon tri neuspješna udara ostavio ju je u agoniji u kojoj je nakon tri dana umrla. Poslije toga je njezina kuća pretvorena u crkvu. Valerijan, Tiburcije i Maksim povijesne su osobe: bili su rimski mučenici, pokopani na Pretekstatovu groblju, o kojima se ništa drugo ne zna. Priča, kakva je o njoj napisana, može uistinu izgledati maštovita, ali su povjesničari u novije vrijeme unijeli u nju malo više svjetla; od 6. stoljeća pa dalje sv. Cecilija, djeвица i mučenica, bila je vrlo čašćena na Zapadu. Zbog teksta u njezinu časoslovu "cantibus organis" proglašena je zaštitnicom glazbe i glazbenika. Usp. D. Attwater, *Vite dei Santi*, 66-67.

³⁹ Usp. A. Barufa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 79-84.

⁴⁰ Prema jednoj legendi, papa Kaj je bio u rodbinskim odnosima s Dioklecijanom, porijeklom iz Dalmacije kao i on; i upravo bi taj rodbinski odnos utjecao na činjenicu da Dioklecijan nije ni prst pomaknuo protiv Crkve dok je Kaj bio rimskim biskupom. Usp. C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 70.

⁴¹ Promjeri su kripte: dužina 5,56 m; širina 3,50 sa 4,40 m; visina 4,70 m. U kripti je moglo biti sahranjeno više od šezdeset osoba; zidovi su joj ispisani brojnim grafitima svećenika i hodočasnika. Usp. A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 93

⁴² Može se pitati: Zašto ovaj glasoviti papa, čiji se cijeli pontifikat podudara s Dioklecijanovom vladavinom (prije nego je poduzeo progone), ne nalazi u kripti papa?

npr. kripte sv. Euzebija, kripta sv. Kaja nije doživjela dama-zijsku restauraciju. Kad ju je De Rossi otkrio (1856.), kripta je bila u potpuno ruševnom stanju, a znameniti ju je arheolog uspio identificirati zahvaljujući pronađenim ulomcima i u cijelosti rekonstruirao izvorni grobni natpis. Taj je natpis bio na grčkom jeziku i glasio je: Γ(αί)Υ ΕΠΙ(σκόπου) ΚΑΤ(άθεσις) ΠΡ(ό)Ι ΚΑΛ(αυδῶν) ΜΑΙΓ(ν): “Grob biskupa Kaja 22. travnja”⁴³;

- *kripta pape Euzebija* (vjerojatno 310.), mučenika, kojega je Maksencije odmah nakon izbora za papu protjerao u progonstvo na Siciliju, gdje je ubrzo i umro; tijelo mu je preneseno u Rim i pokopano u Kalistovim katakombama, u neposrednoj blizini pape Kaja. De Rossi je uz njegov grob otkrio i neke poetske natpise pape Damaza⁴⁴;
- *kripta pape Kornelija* (251.-253.), mučenika, koji je prognan u Centumcellae (današnja Civitavecchia), gdje je umro u bijedi i mukama. U toj su kriпти sačuvane još neke kamene ploče i dvije freske bizantskog stila iz 7. stoljeća⁴⁵.

Freske su naslikane na dva pilastra (kvadrasta stupa) koji se nalaze uz grob pape Kornelija. Na jednoj od njih nalaze se dvojica papa mučenika: Kornelije i Siksto II. te dvojica afričkih biskupa: sv. Ciprijan, biskup u Kartagi, i sv. Optat, biskup u ondašnjoj Numidiji. Svi likovi imaju oko glave aureole i prošišanu kosu na vrhu glave, tj. tonzuru; izrazi su im lica različiti, a pontifikalna

Na to pitanje nije jednostavno odgovoriti. Ali najvjerojatnije zbog toga što je u trenutku njegove smrti (22. travnja 296.) ukopni prostor u spomenutoj kriпти već bio popunjen. Svakako, sv. Kaj ubrzo je našao mjesto u pobožnosti rimskih vjernika. O tome svjedoči i natpis iz prve polovice 4. stoljeća koji govori da se dio Kalistovih katakomba u blizini njegove grobnice, odnosno kripte, označavao njegovim imenom i da su vjernici nastojali imati grob u njegovoj blizini, kao što svjedoči i ovaj natpis: *Iovina...je dobila arkosolij u Kalistu kod svetog Kaja*. Usp. A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 94.

⁴³ A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 95.

⁴⁴ C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 75-76; A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 100-102. U mnogim se udžbenicima, a također i literaturi, navodi da je između pape Marcelina, koji je umro za Dioklecijanova progona (15. siječnja 304.) i pape Euzebija, smješta pontifikat Marcela I. koji bi trajao godinu dana (307.-308.). Međutim, čini se da je istina posve drugačija. Na ovom mjestu kažimo samo to da je između Marcelinove smrti i Euzebijeva izbora za papu, a to je bilo nakon što su završili progoni (vjerojatno 310.), bila *sedes vacantiae*, koja je trajala gotovo sedam godina. Razlog tome isključivo su okolnosti koje je proizveo Dioklecijanov progon. No o tome, kako rekosmo, drugom prilikom i na drugom mjestu.

⁴⁵ C. Rendina, *I Papi. Storia e segreti*, 59-61; A. Baruffa, *Le Catacombe di S. Callisto*, 157-164.

odjeća (sva četvorica imaju palij, tj. znak nadbiskupske vlasti) i stavovi tijela jednaci; u lijevoj ruci drže knjigu (Evandjelje), a desna im je u govorničkom pokretu; ne radi se o izvornim portretima, već o imaginarnim figurama.

ZAKLJUČAK

Nakon svega izloženog značenje “podzemnog Rima”, odnosno katakombe, može se sintetizirati riječima što ih je izrekao znameniti De Rossijev učenik Horacije Maruucchi: “Katakombe se mogu smatrati kolijevkom kršćanstva i pismohranom rane Crkve. Slikarstvo, kiparstvo, epigrafija pružaju nam najdragocjeniju građu za osvjetljivanje običaja i života starih kršćana. K tome, dopuštaju nam pokazati identitet življene vjere u prvim stoljećima, s Vjеровanjem koje i mi danas ispovijedamo. I to pokazivanje za nas ima veliku vrijednost, jer spomenici koji se nalaze u katakombama pripadaju prvim stoljećima kršćanstva.”⁴⁶ Sličnu je misao izrekao i papa Pio XI. u svom *motu proprio*, u prigodi osnutka Papinskog Instituta za Kršćansku arheologiju (1925.), kada je kazao da je rimska Crkva, zahvaljujući katakombama, otkrila znatan dio svoje antičke baštine, da je iščitala cijele stranice svoje povijesti te iznijela na vidjelo dokumente i spomenike od najviše povijesne vrijednosti, kako bi pokazala starost svoga nauka, svoje vjere i svoje časne predaje⁴⁷.

Katakombe su, uistinu, bogata pismohrana rane Crkve. Po njima se može hodati satima, zagledavati i promišljati satima. O njima se mogu ispisati brojne stranice. Ali sve to ne će biti dostatno da se sagleda, ispiše ili spomene cijelo Vjеровanje, što ga one sadržavaju. Svjesni smo da smo u ovom uratku nešto i propustili, kao što su, primjerice, teme (u slici, natpisu, simbolu) koje govore o otpuštenju grijeha, općem sudu i slično, a također pripadaju Vjеровanju “podzemnog Rima”. Ipak, i ovo što smo izložili smatramo kako je dovoljno za tvrdnju da je Vjеровanje prvih kršćana isto Vjеровanje koje ispovijedaju i žive današnji kršćani. Jer, *Christus hieri, hodie et semper est* (Krist, jučer, danas i uvijek isti je)!

⁴⁶ A. Ferrua, *Le Catacombe*, 19.

⁴⁷ Usp. *Acta Apostolicae Sedis*, 17 (1925), 620-621.

EARLY CHRISTIAN ROMAN CEMETERIES - CATACOMBS

Summary

This article is divided into two parts. In the first part the author speaks about the Roman catacombs. In subtitles the author describes their origin, nomenclature and their condition over the centuries.

In the second part the author speaks about the catacombs of Callixtus, describing in subtitles their discovery and historical wealth, referring especially to the Crypt of the Popes, the crypt of Saint Cecilia, the cubicles of the Sacraments and other famous crypts located in the catacombs of Callixtus.

Key words: *Christians, catacombs, burial, cemeteries, pope*